

Szó- és szólásmagyarázatok

Handabasa. (Tárgytörténeti megjegyzések egy Vörösmarty-vershez.) Vörösmarty Mihály egyik xenijában (A magyar gazdasszony T...hez) többször szóba kerül a *handabasa*. A verset tőle szokatlan szenvedéllyel Ponori Thewrewk József ellen írta, aki az Auróra-kör, Vörösmarty s a különféle reformtörekvések támadói közé tartozott. Vörösmarty ellenfelének verseit *handabasák*-nak nevezi, *handabasá*-t ajánl a „nyavalyásnak”, „hogy [= mert] zavaros feje ostobaságtól”, „hogy [= mert] nem szégyenl verseket írni.” Versét is a *handabasá*-val fejezi be Vörösmarty:

Handabasát neki, hogy némuljon örökre s a szégyen
Ölje meg őt s minden bűneit : *handabasát*.

Gyulai Pál a Vörösmarty-vers magyarázata során a következőket írja: „...a xeniák fölibe írt mottót is Thewrewk egyik verséből vette, de hogy melyikből, nem tudtam kipuhatolni, valamint azt sem, hogy mit tesz e szó: *handabasa*. Valami étel neve lehet, legalább a szöveg ezt sejteti.” (Vörösmarty összes munkái. 8. Budapest, 1885. 377, vö. még: Gyulai P.: Vörösmarty életrajza. Budapest, 1919. 104, Tóth D.: Vörösmarty Mihály. Budapest, 1957. 189.)

Valóban ételről van szó! Ponori Thewrewk Józsefnek a Mezei Gazdák' Barátja c. gazdasági folyóiratban (V. Darab. Pest, 1829. 78—80) olvasható *Handabasa* című írása, amelyben elmondja, hogy „Erdély' ismeretlen találmányainak egyike amaz izletes és gyanításunk szerint a' Törökvilágban eredet tavaszétek (tavaszi étel) az *Handabasa*, mellynek készítés-módját itten előadni hazafiúi gyönyörűségünk.” Megtudjuk azután, hogy a *handabasa* felmelegített aludttej lecsorgatott savjából készül. A savóba szalonnadarabokat főznek, s kaporral ízesítik. Azután tejjel, *tyukmonyszék* (tojássárgája) és tiszta búzaliszt keverékét habarják bele. A habarás, feleresztés után az ételt újból felforralják, sáfránnyal fűszerezik, és túrót morzsolnak bele. Ez a *handabasa*, amely az író szerint savanykás ízű és vértisztító. Elmondhatjuk róla — fejezi be Ponori Thewrewk József a közlését —, hogy:

„Kinek nyavalyás az hasa,
Jó annak az *Handabasa*!”

Vörösmarty Mihály nyilván figyelemmel kísérte Ponori Thewrewk József irodalmi munkásságát, s a Mezei Gazdák' Barátjából szerzett tudomást a *handabasáról*. A folyóiratban leírt étel emlegeti gúnyos soraiban, s verse mottójának forrása is Ponori Thewrewk Józsefnek a Mezei Gazdák' Barátjában megjelent ételleírása.

A fenti Vörösmarty-vers mottója a Gyulai-féle szöveg szerint a következő:

Kinek nyavalyás a hasa,
Annak jó a *handabasa*. P. T.

Ponori Thewrewk József soraira talán nem jól emlékezhetett Vörösmarty, s felerősítette a második sor két első szavát.

Az 1955. évi kiadás (Vörösmarty Mihály összes versei. Budapest, 1955. Szépirodalmi Kiadó) mottója :

Kinek navalyás az hasa
Annak jó az Handabasa (Pon. Thewrewk).

Hogy az 1955. évi kiadás gondozója miért változtatott az 1885. évi kiadás mottójának szövegén, nem állapíthattam meg.

A *handabasa* vándorútja az irodalomban tovább tart. Benjámín Lászlónak az Irodalmi Újság 1955. szept. 17-i (VI. évf. 38. sz., első kiadás) számában megjelent néhány satirikus verse, amelyekben irodalmi és társadalmi életünk egyes visszasságait ostorozza, s a versek közös címe : *Handabasa*. Benjámín L. verseinek mottója ugyanaz a két sor, mint amely sorok Vörösmartynál is olvashatók. Benjámín L. a *handabasa* szót és a mottót Vörösmartytól vette át. Mint levélbeli szíves közléséből tudom, a versek megjelenése után többen kérdezték tőle a szó jelentését. De megfelelő magyarázatot nem tudott adni. Arra gondolt, hogy a *handabasa* „valamilyen hashajtó főzetnek a törököktől ittragadt neve”. Benjámín L. közlése érdekes adalék ahhoz, hogy egy szó miképpen indulhat el a jelentésváltozás útján.

Kívül esik tudomány szakomon a szó etimológiájával való foglalkozás, de nyilvánvaló, hogy a *handabasa* összetett szó, s a *handa* összefügg a *kanda* szóval. CzF. szerint a *kanda* Szatmár vidékén valami túrós éték. A 'habar' jelentésű székely *handász* igére utalva CzF. azt mondja, hogy „e szerint *kanda* annyi volna, mint *handa*, azaz habart túrós leves' éték. Ily betűcsere van a *kankalék* és *hankalék* szókban. Sándor J. szerint *handóka* bizonyos túrós étket jelent.”

A *kandá*-t egyébként említi a MTsz. is Szatmárból, Hegyaljáról, Zemplénből 'túrós leves éték', 'savóleves, amelybe túrót tesznek' jelentésben. A SzamSz. szerint a *kanda* 'juhtej savójából és túrójából tojással készült habart éték' (néha tehéntúróból is készítik). A szabolcsi, szatmári *kandá*-ról részletes leírást nyújt a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetében levő egyik kéziratos szakdolgozat (Komissza Gizella : A tejgazdálkodás és annak műszókincse Szabolcs-Szatmár megyében. Debrecen, 1955. 49). A dolgozat szerint Tiszaszentmártonban, Zsurkon a tehéntúró készítésekor visszamaradt savót „felforrallják, egy-két liter tejet öntenek bele. Ez összekapja és túró lesz belőle. Kaporral ízesítik és egy liternyi tejjel behabarják. A levéllel együtt eszik hidegen, melegen egyaránt”.

A *handabasa* és a *kanda* lényegében ugyanaz az étel, mint a *tejfeles túrós éték*, amelyet a XVI. sz. végéről származó erdélyi fejedelmi szakácskönyv említ, azzal a különbséggel, hogy savót nem használnak hozzá, hanem csak tejjel keverik össze a kaprot, a tojást (Radvánszky B.: Régi magyar szakácskönyvek. Budapest, 1893. 219). Egy 1703-ból Székelyudvarhelyről származó s tulajdonomban levő szakácskönyv (Igen Hasznos Könyv . . .) szintén említi ezt a „Tejfeles Túrós Éték”-et. A szakácskönyv részben másolata a fenti XVI. századi szakácskönyvnek, s az étel elkészítését a következőkben írja le : „Az igen szép lágy túrót a kit ma vagy tegnap tsináltak morsold egy szép tiszta fazékba mess szép kaprot reá aprón és bővön ha tsak egy kis tálba akarod tsinálni meg éred öt tyukmonnyal törd el erőssen kalánnal Szitán. Szürj tejjelt reá annyit menyi elegendendő vizet egy csöppet se tölcs rea ted szénre 's mind addig kevergesd mig for 's fel akarod adni, mert ha meg fő 's úgy ál meg sűrűdik és nem leszén jó. Szép levesen ad fel.”

A közlésekből nyilvánvaló, hogy a *handabasa*, a *kanda* s az erdélyi fejedelmi szakácskönyv „tejfeles túrós éték” néven ismertetett ételle ugyanaz a savós, tejfeles, tejs eledel, legfeljebb a mód és a hagyományos ízlés változtatott rajtuk koronként és helyenként valamit.

Gunda Béla